

MARIA HALAMSKA

<https://orcid.org/0000-0003-4133-9935>

Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk

DOMINIKA ZWĘGLIŃSKA-GAŁECKA

<https://orcid.org/0000-0002-9321-2031>

Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk

DEPEZANTYZACJA VS. GENTRYFIKACJA? ZMIANY STRUKTURY SPOŁECZNEJ WIEJSKIEJ POLSKI PO 1989 R.

Zarys treści: Aż do końca lat osiemdziesiątych Polska miała anachroniczną strukturę społeczno-zawodową. Rolnicy stanowili prawie jedną czwartą ogółu ludności Polski; wyraźnie dominowali na wsi, stanowiąc około połowy jej populacji. Transformacja postkomunistyczna, która zbiegła się z przejściem do fazy postindustrialnej, zapoczątkowała istotne zmiany w tej strukturze: duży spadek udziału rolników w strukturze (proces depeasantyzacji), wzrost udziału robotników (proletaryzacja) i duży wzrost udziału klasy średniej (gentryfikacja wsi). Analiza ukazuje zmienność dynamiki przebiegu procesów w czasie oraz ich skutków w wiejskiej przestrzeni (obszary metropolitalne – peryferie).

The content outline: Until the end of the 1980s, Poland had an anachronistic socio-professional structure. Farmers accounted for almost a quarter of Poland's population; they dominated the countryside, constituting about half of its inhabitants. The post-communist transformation, which coincided with the transition to the post-industrial phase, initiated significant changes in this structure: a large decrease in the share of farmers in the structure (depeasantisation), an increase in the share of workers (proletarianisation), and a significant increase in the share of the middle class (rural gentrification). The analysis demonstrates the variability in the dynamics of process progression over time and their impacts within rural spaces (metropolitan areas versus peripheral regions).

Słowa kluczowe: struktura społeczna wiejskiej Polski, depeasantyzacja, proletaryzacja, gentryfikacja wsi

Keywords: social structure of rural Poland, depeasantisation, proletarianisation, rural gentrification

1. Wstęp

Pod koniec XX w. struktura społeczna polskiego społeczeństwa, nawet według kryteriów wschodnioeuropejskich, była anachroniczna: w rolnictwie zatrudnionych było 28% ludności kraju; wśród ludności wiejskiej wskaźnik ten przekraczał 56%. Było to efektem „zaniechanej kolektywizacji”¹ w połowie lat pięćdziesiątych XX w., która trzy czwarte użytków rolnych zostawiła w rękach indywidualnych gospodarzy. Towarzyszyła temu polityka wykorzystania potencjału produkcyjnego indywidualnego (prywatnego) rolnictwa, wtapiając je jednocześnie w centralnie zarządzaną gospodarką narodową. Doprowadziło to do „zablokowanej modernizacji” sektora². Ułomna modernizacja (ograniczająca wielkość prywatnego gospodarstwa i kontrolująca dostęp do większości przemysłowych, nowoczesnych środków produkcji) zablokowała strukturalne zmiany w rolnictwie. W efekcie w końcu lat osiemdziesiątych XX w. w Polsce było ok. 2,5 mln prywatnych (indywidualnych) gospodarstw rolnych o przeciętnym obszarze 6,5 ha. Ich właściciele Jacek Kochanowicz określał mianem zmodernizowanych chłopów³.

Po politycznych zmianach 1989 r. w całej Europie Środkowej nastąpiły zmiany, dzisiaj nazywane „transformacją postkomunistyczną”, a polegające na przejściu od gospodarki centralnie planowanej do gospodarki rynkowej i stworzeniu koniecznego dla niej otoczenia instytucjonalnego. Znaczącym impulsem dla tych zmian było stowarzyszenie z Unią Europejską, późniejsza akcesja do niej, a następnie przemiany wywołane przez funkcjonowanie na jednolitym rynku europejskim, określającym także reguły funkcjonowania na rynkach światowych. Prowadziły one do zmiany struktury gospodarki, polegającej na zmniejszeniu udziału sektora I i znaczącym wzroście sektora III. Szczególnym wpływem, poprzez Wspólną Politykę Rolną i nowe konkurencyjne wyzwania, podlegało rolnictwo, czego jednym z przejawów był systematyczny spadek liczby gospodarstw rolnych i równie systematyczny wzrost ich przeciętnego obszaru.

Towarzyszyły im zmiany struktury społeczno-zawodowej. Jej przeobrażenia były regularnie obserwowane na poziomie kraju (projekt POLPAN⁴),

¹ N. Swain, *Agricultural Restitution and Co-operative Transformation in the Czech Republic, Hungary and Slovakia*, „Europe-Asia Studies” 51, 1999, nr 7, s. 1199–1219.

² J. Kochanowicz, *The Polish Economy and the Evolution of Dependency*, w: *The Origins of Backwardness in Eastern Europe. Economics and Politics from Middle Ages until the Early Twentieth Century*, red. D. Chirot, Berkeley 1989, s. 92–130.

³ Tamże.

⁴ Projekt „POLPAN 1988–2013” realizowany był w instytucie Filozofii i Socjologii PAN.

jednak bez wyodrębnienia struktury społeczno-zawodowej ludności wiejskiej. Wśród niej natomiast obserwowany był proces kurczenia się społeczno-zawodowej grupy rolników, co opisywane też było jako specyficzny koniec chłopów⁵ czy jako proces „zwijania się chłopów”⁶. Charakteryzując zmiany struktury społeczno-zawodowej między 1982 a 1998 r., Henryk Domański⁷ zwracał uwagę na dużą dynamikę zmian warstwy chłopskiej, która w pierwszych latach gospodarki rynkowej zmniejszyła się o połowę. Pozwalało to domniemywać, że zmiany struktury społecznej wsi, zamieszkałej przez dwie piąte ludności kraju, są o wiele głębsze niż te zachodzące w całym społeczeństwie.

Przedmiotem analizy w niniejszym opracowaniu są zmiany struktury społecznej wiejskiej Polski, struktury stanowiącej swego rodzaju szkielet, „na którym opiera się społeczeństwo i procesy w nim zachodzące, gdy więc ona się zmienia, wszystko inne najczęściej również”⁸. Jest to „układ jakichkolwiek elementów, zaczynając od jednostek i rodzin, a kończąc na segmentach struktury klasowej, takich jak robotnicy i chłopi. Jednak w analizach socjologicznych koncentrujemy się na węzłej rozumianej strukturze, utożsamianej z nierównościami i hierarchią społeczną”⁹. Jej kształt charakteryzuje stan społeczeństwa i stanowi zestaw jego cech tożsamościowych¹⁰. We współczesnych społeczeństwach zawód jest centralnym elementem rządzącym zachowaniem jednostek. „Podziały zawodowe zarysowują się wyraźnie na pewnym etapie rozwoju, a mianowicie w systemach rynkowych, w których w zasadzie nie istnieją formalne blokady dostępu do pozycji dających możliwości zrobienia kariery. [...] Najważniejsze są pozycje związane z wykonywaniem określonych zawodów, ponieważ praca zawodowa zapewnia środki utrzymania, decyduje o możliwościach konsumpcyjnych jednostek, kształtuje osobowość i styl życia”¹¹.

⁵ M. Halamska, *Polski koniec chłopów*, w: *Uwarunkowania i kierunki przemian społeczno-gospodarczych na obszarach wiejskich*, red. A. Rosner, Warszawa 2005, s. 107–132.

⁶ Tak można przetłumaczyć tytuł książki M.-C. Maurel, M. Halamskiej, H. Lamarche’a *Le repli paysan: trajectoires de l’après communisme en Pologne*, Paris 2003.

⁷ H. Domański, *Polska klasa średnia*, Toruń 2002, s. 70.

⁸ P. Sztompka, *Teorie zmian społecznych a doświadczenia polskiej transformacji*, „Studia Socjologiczne” 1994, nr 1 (132), s. 22.

⁹ H. Domański, *Struktura społeczna. Wykłady z socjologii*, cz. 1, Warszawa 2004, s. 9.

¹⁰ L. Gilejko, *Klasy i warstwy we współczesnym społeczeństwie polskim*, w: *Polacy równi i równiejsi*, red. M. Jarosz, Warszawa 2010, s. 17–44.

¹¹ H. Domański, *Struktura społeczna...*, s. 105.

2. Cel opracowania, źródła i metoda analizy

Struktura społeczna wsi nie pozostawała bez socjologicznych opisów, lecz miały one swoją specyfikę: analizowaną jednostką było gospodarstwo domowe, a podstawowym podziałem był stosunek do posiadania gospodarstwa rolnego. Wieś zwyczajowo opisywano jako zbiorowość składającą się z ludności bezrolnej oraz posiadającej gospodarstwo rolne, długo zwanej „ludnością chłopską”. Zaobserwowane od początku lat dziewięćdziesiątych XX w. zmiany w liczbie i strukturze gospodarstw rolnych wskazywały, że w strukturze społecznej wsi zachodzą duże zmiany, co potwierdzały cząstkowe analizy, np. Henryka Domańskiego dotyczące kurczącej się grupy rolników¹². Systematyczne badania prowadzone w Instytucie Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN nad różnymi aspektami struktury społecznej wsi rozpoczął projekt „Świadomościowe korelaty struktury społecznej”. W efekcie tych i późniejszych studiów powstała pięciotomowa seria *Studiów nad strukturą społeczną wiejskiej Polski*. Zmiany struktury społecznej wiejskiej Polski w analizowanym okresie przedstawimy, opierając się na przemianach struktury społeczno-zawodowej, gdyż we współczesnym społeczeństwie „zawody są tym rodzajem pozycji, które muszą być osiągane indywidualnym wysiłkiem na podstawie umiejętności, treningu, wiedzy”¹³. Są to czynności wynikające ze społecznego podziału pracy, wykonywane na rzecz innych, a wykonawcom przynoszące środki utrzymania, z którymi silnie skorelowane jest wykształcenie, kompetencje i dochody.

Celem tego opracowania jest opis zmian struktury społeczno-zawodowej polskiej wsi po 1989 r., kiedy to rozpoczęły się – nie tylko w Polsce, ale w całej środkowej Europie – zmiany polityczne, ekonomiczne i społeczne. Wpłynęły one nie tylko na gospodarkę, ale także odpowiadają za „dekonstrukcję” struktury społecznej, kultury i tożsamości mieszkańców wsi. Chcemy tu ukazać kierunki zachodzących zmian, ich dynamikę oraz przestrzenne zróżnicowanie, opisać najważniejsze procesy odpowiadające za rekonfigurację tej struktury oraz wskazać ich znaczenie dla zmieniającej się tożsamości obszarów wiejskich. Rozpoznanie specyfiki i zróżnicowania struktury społeczno-zawodowej wsi w Polsce w latach 1990–2015 jest kluczowe dla zrozumienia wpływu tych zmian na tożsamość obszarów wiejskich.

Analizy, których wyniki zostaną tu przedstawione, bazowały na dostępnych publicznie zastanych danych empirycznych: surowych bazach

¹² Tamże.

¹³ H. Domański, *Polska klasa średnia...*, s. 107.

danych z badań Polski Generalny Sondaż Społeczny (1992)¹⁴, Diagnoza Społeczna (2003 i 2015¹⁵) oraz Europejski Sondaż Społeczny (2010–2020)¹⁶. Badania prowadzone były na reprezentatywnych – chociaż różniących się liczebnie – próbach Polaków. W opisach struktury społeczno-zawodowej posługujemy się – za bazami danych wspomnianych badań – międzynarodową klasyfikacją zawodów ISCO-08¹⁷, zatrzymując się na jej najogólniejszym poziomie – grup wielkich tej klasyfikacji (0 – wojskowi, 1 – wysocy rangą urzędnicy państwowi, członkowie organów przedstawicielskich, kadra kierownicza przedsiębiorstw i organizacji, 2 – specjaliści, wolne zawody, 3 – technicy i specjaliści średniego szczebla, 4 – urzędnicy, 5 – pracownicy usług osobistych i placówek handlowych, 6 – rolnicy i robotnicy rolni, 7 – brygadziści i robotnicy wykwalifikowani, 8 – robotnicy zatrudnieni przy obsłudze maszyn, robotnicy taśmowi, kierowcy, 9 – pracownicy wykonujący prace proste).

Do analizy procesów zmian grupy zostały połączone w większe całości – segmenty, których podstawą utworzenia był podobny charakter pracy (fizyczna – niefizyczna), poziom wykształcenia i kompetencji¹⁸. Utworzone zostały trzy segmenty: klasa średnia (grupy 1–4), rolnicy (grupa 6) oraz robotnicy (grupy 5 i 7–9). Duża baza danych projektu

¹⁴ Polski Generalny Sondaż Społeczny (PGSS) – prowadzony od 1992 r. przez Instytut Studiów Społecznych Uniwersytetu Warszawskiego program badań obejmujących główne nurty zainteresowań nauk społecznych, w tym systemy stratyfikacji i nierówności społecznych.

¹⁵ Diagnoza Społeczna (DS) to kompleksowy, interdyscyplinarny projekt badawczy mający charakter panelowy, realizowany od 2000 do 2015 r. W ostatniej edycji w 2015 r. próba obejmowała 11 740 gospodarstw domowych i 35 729 respondentów, część wiejska zaś 3909 gospodarstw domowych i 17 888 osób. Baza danych badania Diagnoza Społeczna jest jedną z najobszerniejszych dostępnych baz danych (www.diagnoza.com), pozwala na analizę wybranych zjawisk, także w różnych przekrojach przestrzennych.

¹⁶ Europejski Sondaż Społeczny (ESS) jest naukowym przedsięwzięciem społecznym, cyklicznie badającym zmiany społeczne zachodzące w różnych populacjach w Europie.

¹⁷ Międzynarodowy Standard Klasyfikacji Zawodów ISCO-08 to pięcioszczeblowa klasyfikacja hierarchiczna obejmująca zawody i specjalności występujące na rynku pracy. Struktura klasyfikacji liczy 10 grup wielkich, 43 grupy duże, 132 grupy średnie, 444 grupy elementarne, które w sumie obejmują 2366 zawodów i specjalności. Na niej w Polsce opiera się Klasyfikacja zawodów i specjalności dla potrzeb rynku pracy, którą posługuje się Główny Urząd Statystyczny; tu przyjęto GUS-owską nomenklaturę.

¹⁸ Każda z grup społeczno-zawodowych definiowana jest przez określony poziom wykształcenia (rekomendowany przez ISCED) i kompetencji. I tak grupom zagregowanym w klasę średnią przypisuje się najwyższy poziom kompetencji: 3 i 4, i taki sam wysoki poziom wykształcenia. Rolnikom przypisuje się kompetencje na poziomie 2. Z kolei pozostałe grupy, zbiorczo określone jako robotnicy, posiadają kompetencje wahaające się od poziomu 1 do 3 (kompetencje na poziomie 1 ma grupa 9 – pracownicy wykonujący prace proste, a na poziomie 3 – grupa 5 – pracownicy usług osobistych i sprzedawcy).

Diagnoza Społeczna 2015 (próba wiejska liczyła 4160 gospodarstw domowych i 14 700 osób) pozwoliła na analizę struktury społeczno-zawodowej na poziomie powiatów.

Dalej, w celu oceny przestrzennych różnic dynamiki analizowanych procesów (a szczególnie najbardziej dynamicznego – gentryfikacji wsi), zbudowany został – na podstawie dostępnych wskaźników demograficznych, ekonomicznych i społecznych – indeks gentryfikacji wsi, który – obliczony dla 314 powiatów ziemskich – pozwolił je uszeregować według malejącej wartości indeksu. Przy jego konstrukcji wykorzystano ogólnodostępne – w Banku Danych Lokalnych Głównego Urzędu Statystycznego – statystyki publiczne¹⁹. Dla ukazania tego zróżnicowania poddano analizie porównawczej dwie równoliczne (po 50 powiatów) grupy; powiaty o najwyższym i najniższym poziomie indeksu i sklasyfikowano – ze względu na ich przestrzenne usytuowanie – jako zbiorowości około-metropolitalne oraz peryferyjne.

3. Postkomunistyczna transformacja: zmiany struktury społecznej wsi w okresie 1992–2020

W analizowanym okresie, w trakcie transformacji gospodarki i jej dostosowywania do zasad rynkowych, miało miejsce przejście z industrialnego do postindustrialnego ładu gospodarczego. Na początku tego stulecia 60% zatrudnionych pracowało w trzecim sektorze, 30% w drugim, a 10% w pierwszym. To także okres dezindustrializacji gospodarki, a to oznacza, że strumień wychodźców z rolnictwa nie kierował się, jak w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych na Zachodzie, do dużych zakładów przemysłowych w mieście, lecz – przynajmniej w znacznej części – szuka miejsc pracy w sektorze trzecim, zdominowanym przez małe i średnie przedsiębiorstwa.

W ciągu analizowanych 30 lat udział każdej z grup społeczno-zawodowych zmienia się. Na wsi następuje kumulacja procesów zmian: zachodzą zmiany udziału każdego segmentu a także w przypadku klasy średniej i robotników zmiany ich struktury (tab. 1). Procesem o niewielkiej dynamice (120) jest **proletaryzacja**, która tu oznacza wzrost udziału różnych kategorii robotników w strukturze społecznej²⁰. Jest to proces

¹⁹ Szczegółowy opis konstrukcji indeksu znaleźć można w: D. Zwęglińska-Gałecka, *Gentryfikacja wsi. Próba określenia przestrzennego zasięgu zjawiska*, „Studia Regionalne i Lokalne” 2020, nr 3 (81), s. 115–145.

²⁰ M. Halamska, *Wieś polska 1918–2018. W poszukiwaniu źródeł teraźniejszości*, Warszawa 2020.

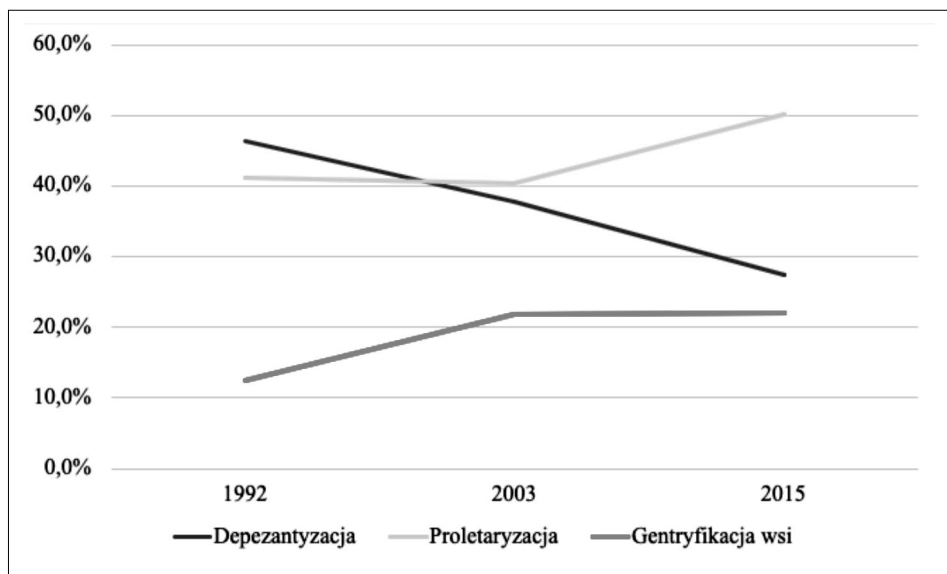
„stary”, a jego zasadnicza część miała miejsce w latach sześćdziesiątych–osiemdziesiątych. Droga prowadząca do zawodów robotniczych i społecznego statusu robotnika była dość zawila: większość chłopów przechodziła przez etap pośredni, stając się wprzód chłopo-robotnikami. Na początku lat dziewięćdziesiątych robotnicy stanowili dwie piąte mieszkańców wsi, po 30 latach ich udział sięga połowy. Ponadto udział robotników w strukturze społecznej wsi – także przez obecność chłopo-robotników – nie jest niczym nowym i wyjątkowym. W analizowanym okresie wzrost odsetka grupy robotników następuje dopiero po 2000 r. Obejmuje robotnicze grupy społeczno-zawodowe lepiej wykształcone. Udział robotników niewykwalifikowanych (robotnicy przy pracach prostych) pozostaje w zasadzie na podobnym poziomie. W sumie robotnicze grupy społeczno-zawodowe są – z 50-procentowym udziałem – dominującym segmentem w strukturze społecznej wsi.

Tabela 1. Ewolucja struktury społeczno-zawodowej wsi w okresie 1992–2020 (w %)

	PGSS 1992	DS 2003	ESS 2010	ESS 2020	Dynamika (1992=100)
1. Parlamentarzyści, wyżsi rangą urzędnicy i kierownicy	0,4	2,5	9,0	9,8	2450
2. Specjaliści	1,8	6,8	7,6	11,2	622
3. Technicy i inny średni personel	7,0	7,5	9,3	13,5	193
4. Pracownicy biurowi	3,3	5,2	5,5	4,7	142
5. Pracownicy usług osobistych i sprzedawcy	6,5	8,8	10,9	16,0	486
6. Rolnicy, ogrodnicy, leśnicy i rybacy	46,4	37,7	19,4	10,8	23
7. Robotnicy przemysłowi i rzemieślnicy	16,4	15,5	13,7	16,1	97
8. Operatorzy i monterzy maszyn i urządzeń	7,8	9,0	9,6	8,1	103
9. Pracownicy przy pracach prostych	10,4	7,0	14,4	9,5	91
Klasa średnia (grupy 1–4)	12,5	21,8	31,5	39,3	314
Rolnicy (grupa 6)	46,4	37,7	19,4	10,8	23
Robotnicy (grupy 5, 7, 8, 9)	41,1	40,5	48,6	49,8	120

Legenda: * w analizie pominięto – ze względu na niewielką liczebność – grupę 0 „siły zbrojne”, której udział w wiejskiej populacji wynosi ok. 0,3%.

Źródło: oprac. własne na podstawie: M. Halamska, D. Zwęglińska-Gałecka, *Od wsi chłopskiej do robotniczej*, w: *Ciągłość i zmiana. Sto lat rozwoju polskiej wsi*, t. 1, red. M. Halamska, M. Stanny, J. Wilkin, Warszawa 2019, s. 203–246; M. Halamska, *Zmiany struktury społecznej wsi 2004–2024*, w: *Polska wieś i polskie rolnictwo. 20 lat w Unii Europejskiej*, red. G. Gorzelak, P. Chmieleński, Warszawa 2024, s. 303–316.

Wykres 1. Procesy zmian struktury społecznej wsi w latach 1992–2020

Źródło: oprac. własne na podstawie danych zawartych w tab. 1.

Jeśli proletaryzację wsi uznać można za proces „stary”, bo trwający już ponad pół wieku, uwagę przyciągają dwa pozostałe procesy: depezanizacja oraz gentryfikacja wsi (wykres 1). Pierwszy z nich (**depezanizacja**) również nie jest procesem nowym, choć polski „koniec chłopów” rozpoczął się znacznie później niż na Zachodzie²¹ i miał zupełnie inny przebieg niż w krajach Europy Środkowej, gdzie kolektywizacja zlikwidowała chłopstwo. W Polsce zaniechanie kolektywizacji²² uratowało chłopów, tworząc hybrydową formację chłopo-robotników²³, a polityka

²¹ Taż, *Polski koniec chłopów...*, s. 107–132.

²² N. Swain, dz. cyt.

²³ Chłopo-robotnicy to kategoria obejmująca osoby łączące pracę we własnym gospodarstwie rolnym (zazwyczaj niewielkim) z pracą w zawodach pozarolniczych, głównie związanych z przemysłem lub w usługach w mieście. Kategoria ta występowała w Polsce Ludowej i stanowiła przez dłuższy okres prawie jedną trzecią społeczności wiejskiej; W. Góra, *Refleksje nad historią Polski Ludowej*, Lublin 1979. Praca w mieście i codzienny z nim kontakt skutkowały nie tylko większą zamożnością chłopo-robotników w porównaniu z ludźmi żyjącymi wyłącznie z rolnictwa. Pełnili oni również funkcję swoistych nośników miejskich wzorów życia. Specyficzny sposób ich funkcjonowania między miastem a wsią był także jednym z impulsów przemian przestrzennych na obszarach wiejskich – pojawiły się bowiem siedliska o charakterze pozarolniczym (nie tak, jak wcześniej, wyłącznie rolniczym) o mniejszej intensywności, utrzymujące

represyjnej tolerancji²⁴ nie dopuściła do pełnej modernizacji gospodarstw i powszechnej profesjonalizacji zawodu rolnika²⁵. W Polsce centralnie sterowanej gospodarki, ze względu na specyficzny przebieg modernizacji gospodarstw rolnych, przekształcanie się „klasy chłopskiej” w „społeczno-zawodową grupę rolników” było powolne, choć politycznie pożądane. W latach sześćdziesiątych XX w. profesjonalizacji chłopów sprzyjało rozluźnienie systemu obowiązkowych dostaw oraz wprowadzenie kontraktacji produktów rolnych, co wiązało gospodarstwa rodzinne z socjalistycznym quasi-rynkiem. Był to proces stopniowy, a wielość cech, które powinny określać kogoś wykonującego zawód rolnika, sprawiała, że bardzo trudno oszacować, ilu gospodarzy można było zaliczyć do grupy „rolników”²⁶. Kryterium rozstrzygającym przy analizie struktury społeczno-zawodowej stało się źródło utrzymania: praca w gospodarstwie rodzinnym jako źródło wyłączne lub główne. Przy przyjęciu takiego kryterium na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych grupa utrzymujących się z rolnictwa stanowiła ponad dwie piąte mieszkańców wsi²⁷. Dalszy spadek udziału rolników nastąpił w drugiej połowie lat dziewięćdziesiątych i w następnym dziesięcioleciu. Wtedy też dokonały się istotne zmiany w sposobie funkcjonowania gospodarstw rodzinnych. Od 1990 r. zróżnicowane posttradycyjne gospodarstwa chłopskie zostały otoczone przez agresywne środowisko gospodarki rynkowej. Pod jego wpływem dokonało się dalsze zróżnicowanie gospodarstw i rolników: około jedna trzecia gospodarstw rodzinnych zacieśniła stosunki z rynkiem, powiększając wielkość i intensyfikując produkcję²⁸. To gospodarstwa,

głównie produkcję roślinną. Można ich traktować jako pionierów procesu suburbanizacji – osób mieszkających na wsi i pracujących w pobliskim mieście.

²⁴ K. Gorlach, *On Repressive Tolerance. State and Peasant Farm in Poland*, „Sociologia Ruralis” 1, 1989, nr 29, s. 23–33.

²⁵ O przemianach „od chłopów do rolników” polscy socjologowie pisali już od końca lat sześćdziesiątych, ale dopiero na początku lat dziewięćdziesiątych, w momencie rzeczywistego włączenia do gospodarki rynkowej, niegdysiejsi chłopcy zmieniają się w rolników-profesjonalistów, rolników-producentów, rolników-przedsiębiorców, tzn. grupy silnie ekonomicznie i kulturowo dobrze zintegrowane w społeczeństwie; M. Halamska, M. Stanny, *Temporal and Spatial Diversification of Rural Social Structure. The Case of Poland*, „Sociologia Ruralis” 3, 2021, nr 61, s. 578–601.

²⁶ M. Halamska, D. Zwęglińska-Gałecka, *Od wsi chłopskiej do robotniczej*, w: *Ciągłość i zmiana. Sto lat rozwoju polskiej wsi*, t. 1, red. M. Halamska, M. Stanny, J. Wilkin, Warszawa 2019, s. 203–246, s. 225.

²⁷ M. Halamska, *Wies polska 1918–2018...*, s. 100; zob. też M. Machalek, *Przemiany polskiej wsi w latach 1918–1989*, „Klio. Czasopismo Poświęcone Dziejom Polski i Powszechnym” 2013, nr 26, s. 55–80.

²⁸ K. Gorlach, Z. Drag, Z. Seręga, *Młode pokolenie wsi III Rzeczypospolitej. Aspiracje życiowe w przeddzień integracji z Unią Europejską*, Warszawa 2003.

które w klasyczny sposób zostały zabsorbowane przez gospodarkę kapitalistyczną²⁹ i ich kierowników, bez wątpienia nazwać można „profesjonalnymi rolnikami”.

Nowym procesem, który pojawił się na początku lat dziewięćdziesiątych, była **gentryfikacja wsi**, która przyniosła wzrost udziału klasy średniej w strukturze społecznej. Za Keithem Hoggartem³⁰ definiowana jest jako proces nasycania struktury społecznej wsi osobami zajmującymi wyższe pozycje w stratyfikacji społecznej. Jest to węższe rozumienie procesu, skupiające się na jego społecznych konsekwencjach: zmianach w strukturze społecznej. W literaturze funkcjonuje także szeroka definicja procesu³¹, która różne – ekonomiczne, społeczne i kulturowe – konsekwencje zmian struktury społecznej uznaje za integralną część charakterystyki procesu. Na opis tak rozumianej gentryfikacji wsi składają się zazwyczaj zmiany demograficzne, społeczno-ekonomiczne, kulturowe i przestrzenne.

W literaturze często spotyka się pogląd, że gentryfikacja na wieś „przychodzi z miasta”, w przypadku polskiej wsi nie oddawałoby to istoty zjawiska³². Tu w ostatnim trzydziestoleciu zadecydowały o nim bowiem dwie grupy przyczyn. Wiejska klasa średnia powiększała się na (a) skutek wzrostu poziomu wykształcenia mieszkańców wsi (będącego pokłosiem „boomu edukacyjnego” po 1989 r.), a wyższy poziom wykształcenia uprawniał do zajmowania wyższych pozycji w strukturze społeczno-zawodowej. W latach 1988–2021 (jak wskazują dane Narodowych Spisów Powszechnych) udział mieszkańców wsi z wykształceniem co najmniej średnim zwiększył się trzykrotnie – z ok. 15 do 47%. Wzrostowi wykształcenia sprzyjały (b) migracje byłych mieszkańców miast na obszary wiejskie i migracje dobrze wykształconej młodzieży wiejskiej z obszarów peryferyjnych do obszarów metropolitarnych. Na początku lat tego stulecia po raz pierwszy odnotowano dodatni bilans migracyjny na obszarach wiejskich. W 2015 r. saldo migracji na wieś wyniosło 24 tys., podczas gdy

²⁹ Claude Servolin (tenże, *L'agriculture moderne*, Paris 1989) rekonstruuje ten model absorpcji, wskazując na rolę rynku, popytu i ceny w społeczeństwie produkcji rolnej.

³⁰ K. Hoggart, *The Middle Classes in Rural England 1971–1991*, „Journal of Rural Studies” 1997, nr 3, s. 253–273. W polskiej literaturze proces gentryfikacji wsi został opisany w 2016 r. przez D. Zwęglińską w pracy magisterskiej pt. *Gentryfikacja wsi. Studium procesu zmian w gminie Prażmów w województwie mazowieckim* (Warszawa 2016).

³¹ L. Guimond, M. Simard, *Gentrification and Neo-Rural Population in the Quebec Countryside. Representations of Various Actors*, „Journal of Rural Studies” 2010, nr 26, s. 449–469.

³² D. Zwęglińska-Galecka, *Rural Gentrification in Central and Eastern Europe*, „Polish Sociological Review” 2021, nr 4 (216), s. 533–551.

25 lat wcześniej, w 1990 r., było ujemne (–112,7 tys.)³³. Dużą rolę odgrywały migracje wewnątrzwiejskie, na co wskazuje fakt, że dodatnie saldo migracji jest konsumowane wyłącznie przez około jedną trzecią gmin przede wszystkim zlokalizowanych w pobliżu dużych ośrodków miejskich³⁴. Prowadzi to do wniosku, że procesy proletaryzacji, depezantyzacji i gentryfikacji wsi zachodzą w Polsce w różnym przestrzennym tempie.

4. Wewnętrzne zróżnicowanie struktury społecznej wiejskiej

Prześledzone ono zostanie na przykładzie zaawansowania procesu gentryfikacji, najbardziej wyrazistego w ostatnim trzydziestoleciu. Na podstawie skonstruowanego punktowego indeksu gentryfikacji, stworzony na bazie jej korelatów zaobserwowanych w badaniach własnych oraz opisanych w literaturze³⁵, wyliczono jego wartość dla wszystkich 314 powiatów ziemskich w Polsce. Każdemu z nich przydzielano jeden punkt, jeśli wartość wskaźnika była wyższa od wartości granicznej. Ich suma, stanowiąca indeks gentryfikacji obszaru wiejskiego danego powiatu, mogła się wahać od 0 do 8³⁶.

Indeks gentryfikacji wsi umożliwił hierarchiczne uporządkowanie zbiorowości (powiatów) według zaawansowania procesu – od poziomu najwyższego po takie, w których proces niemalże nie istnieje. Okazało się, że gentryfikacja wsi na obszarach wiejskich nie jest procesem jednostajnym (zob. mapa 1 i 2) i zachodzi (w różnym nasileniu) w 98 jednostkach, tj. 31,2% powiatów ziemskich³⁷, przede wszystkim w tych położonych w pobliżu dużych miast, zwłaszcza w centralnej, północnej, zachodniej i południowo-zachodniej Polsce – na obszarach, które mogłyby być już opisane jako *city's countryside*³⁸, *urban village*³⁹ czy wieś metropolitalna⁴⁰.

³³ M. Stanny, A. Rosner, Ł. Komorowski, *Monitoring rozwoju obszarów wiejskich. Etap III. Struktury społeczno-gospodarcze, ich przestrzenne zróżnicowanie i dynamika*, Warszawa 2018.

³⁴ Tamże.

³⁵ B.P. Nelson, P. Pistre, J. Dellier, F. Richard, *Towards a Cross-National Database of Rural Gentrification Indicators*, 2008, http://www.i-rgent.com/wp-content/uploads/sites/17/2015/05/AAG2015_nelson.pdf.

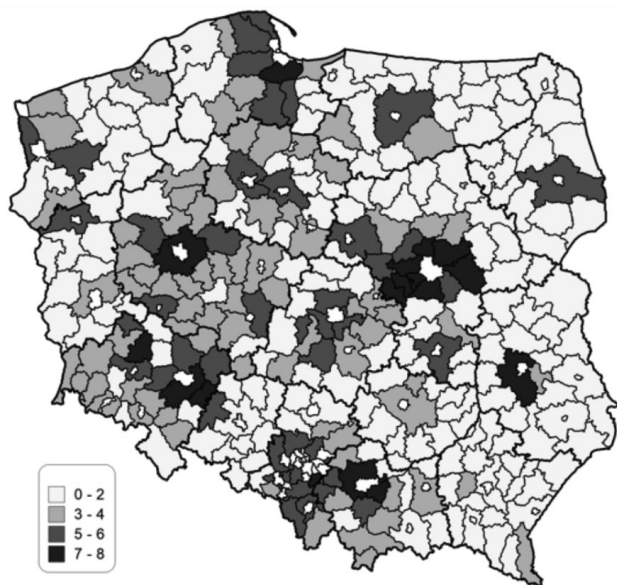
³⁶ D. Zwęglińska-Galecka, *Gentryfikacja wsi. Próba określenia...*, s. 140.

³⁷ Tamże, s. 143.

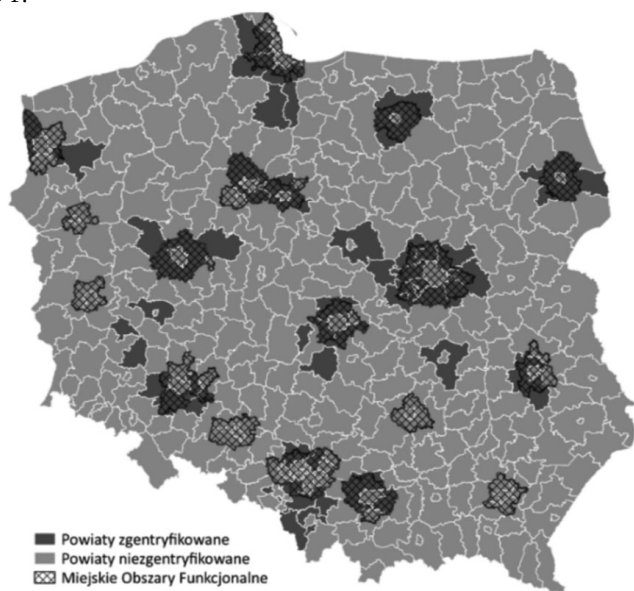
³⁸ C.R. Bryant, L.H. Russwurm, A.G. McLellan, *The City's Countryside. Land and Its Management in the Rural-Urban Fringe*, London–New York 1982.

³⁹ W. Wu, J. Wang, *Gentrification Effects of Chinese Urban Village Renewals*, „Urban Studies Journal” 2017, nr 54 (1), s. 214–229.

⁴⁰ M. Wójcik, *Spoleczna geografia wsi*, „Czasopismo Geograficzne” 2009, nr 80 (1–2), s. 42–62.

Mapa 1. Klasyfikacja powiatów według poziomu gentryfikacji wsi w 2016 r.

Mapa 2. Wybrane powiaty zgentryfikowane i niezgentryfikowane wraz ze wskazaniem granic Miejskich Obszarów Funkcyjnych

Źródło: oprac. własne na podstawie: D. Zwęglińska-Galecka, *Gentryfikacja wsi. Próba określenia przestrzennego zasięgu zjawiska*, „Studia Regionalne i Lokalne” 2020, nr 3 (81), s. 139; też, *Studia nad strukturą społeczną wiejskiej Polski*, t. 5: *Gentryfikacja wsi w Polsce: znaczenie i skutki procesu*, Warszawa 2024, s. 66.

Do analizy porównawczej wzięto 50 jednostek o najwyższych wartościach wskaźników i 50 o najniższych (rys. 3). Te pierwsze ze względu na swoje położenie względem miasta nazywane będą zbiorowościami okołometropolitalnymi, drugie zaś peryferyjnymi. W wyniku różnej dynamiki zachodzących procesów ich skład społeczny znacząco się różni.

W zbiorowościach okołometropolitalnych jeden na trzech mieszkańców należy do klasy średniej, a do segmentu rolników nie częściej niż co piąta osoba (tab. 2). Odwrotne proporcje zachodzą w zbiorowości peryferyjnej – udział rolników wynosi 35% i jest dwukrotnie wyższy niż udział klasy średniej. Odnotujmy także odmienną wewnętrzną strukturę „klasy ludowej”: w okołometropolitalnej zbiorowości proporcja robotników do rolników wynosi 2,8, natomiast w zbiorowości peryferyjnej tylko 1,3. Skład struktury społecznej w zbiorowościach okołometropolitalnych wskazuje, że intensywnie zachodzi tam proces depezantyzacji i gentryfikacji wsi. Ich dynamika jest wyższa nie tylko od tej w zbiorowości peryferyjnej, ale także od tej obserwowanej w całej wiejskiej Polsce.

Tabela 2. Struktura społeczno-zawodowa zbiorowości okołometropolitalnych i peryferyjnych na tle wiejskiej Polski w 2015 roku (w %) ⁴¹

Segmenty struktury społecznej	Zbiorowości okołometropolitalne N=50	Zbiorowości peryferyjne N=50	Wiejska Polska N=314
Klasa średnia (grupy 1–4)	30,3	18,1	22,4
Rolnicy (grupa 6)	18,4	35,3	27,4
Robotnicy (grupy 5, 7, 8, 9)	51,3	46,6	50,2

Źródło: oprac. własne na podstawie danych projektu Diagnoza Społeczna 2015.

Dotychczasowe badania wskazują, że obszary okołometropolitarne charakteryzuje odchodzenie od rolnictwa, w miejsce którego rozwijają się usługi, co świadczy o zależności tych gospodarek od pobliskich miast-metropolii ⁴². W tych dynamicznie zmieniających się jednostkach można także zaobserwować postępującą ich przemianę na tereny rezydencjonalne; znikają gospodarstwa rolne, a te które nadal są prowadzone, przestają być nastawione na hodowlę ⁴³. Funkcjonujące tam

⁴¹ Charakterystykę tę można było wykonać tylko na dostatecznie licznej dla operacji statystycznych próbie, a taka była tylko w ostatnich badaniach „Diagnozy Społecznej” w 2015 r.

⁴² K. Kajdanek, *Suburbanizacja w Polsce – pejzaż społeczno-przestrzenny*, „Przegląd Socjologiczny” 2011, nr 6, s. 303–320; por. M. Marini, P. Mooney, *Rural Economies*, w: *Handbook of Rural Studies*, red. P. Cloke, T. Marsden, P. Mooney, London–Delhi 2006, s. 91–103.

⁴³ E. Gonda-Soroczyńska, *Czy to jeszcze wieś?*, „Polskie Krajobrazy Wiejskie Dawne i Współczesne. Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego” 2009, nr 12, s. 178–190.

przedsiębiorstwa lokalne skoncentrowane są na obsłudze dużego miasta, a większość mieszkańców tych obszarów w nim pracuje. Bezrobocie prawie nie istnieje, a kapitał ludzki, mierzony zarówno poziomem wykształcenia, jak i przynależnością do klasy średniej, jest wysoki⁴⁴. Powiązana z gospodarką jest struktura społeczna. Bardzo duże znaczenie mają tam przedstawiciele klasy średniej. Ważnym elementem uzupełniającym nowy kształt struktury społecznej są liczni pracownicy usług oraz robotnicy. W tym typie jednostek wysoki jest udział ludności z wyższym wykształceniem.

Natomiast zbiorowości peryferyjne znajdują się na przeciwległym biegunie rozwoju. Obszary tego typu charakteryzują się niską dostępnością przestrzenną, niekorzystną strukturą demograficzną, złymi warunkami mieszkaniowymi i słabym poziomem rozwoju pozarolniczego sektora gospodarczego⁴⁵. Dominacja funkcji rolniczej i słabość sektora pozarolniczego oznacza, że pozarolnicze miejsca pracy skupione są w znacznym stopniu w instytucjach administracji lokalnej oraz świadczących usługi publiczne (opieka zdrowotna, oświata, policja itp.). Państwo jest zatem najważniejszym pracodawcą pozarolniczym na tych terenach. Mimo na ogół wysokiego poziomu rozwoju sektora rolniczego na tych obszarach niemożliwe jest utrzymanie wystarczająco wysokiego zaludnienia – już obecnie w większości z nich zmniejsza się liczba ludności zarówno w wyniku ujemnego przyrostu naturalnego, jak i stałego odpływu migracyjnego.

Różne udziały klasy średniej w dwóch analizowanych typach zbiorowości (odpowiednio 30,1 i 18,2%) rzutują także na jej wewnętrzną strukturę. W zbiorowości zgentryfikowanej (podobnie jak wiejskiej Polsce) dominuje grupa nr 2, czyli „specjaliści”, w zbiorowości niezgentryfikowanej jest to grupa nr 3, czyli „technicy i inny średni personel”⁴⁶. Wyraźnie różni je także skład zawodowy specjalistów traktowanych jako trzon klasy średniej. Z analizy grup średnich wchodzących w ich skład (grupa 2) wynika, że niezgentryfikowana klasa średnia składa się w zdecydowanej większości ze specjalistów obsługujących lokalną gospodarkę (banki, rolnictwo, przetwórstwo) oraz mieszkającą tam ludność (nauczyciele, lekarze). Z kolei silniej zróżnicowana grupa specjalistów ze zbiorowości zgentryfikowanej wskazuje, że jej członkowie nastawieni są na pracę w pobliskich miastach będących nowoczesnymi środowiskami pracy⁴⁷.

⁴⁴ D. Zwęglińska-Galecka, *Studia nad strukturą społeczną wiejskiej Polski*, t. 5: *Gentryfikacja wsi w Polsce: znaczenie i skutki procesu*, Warszawa 2024.

⁴⁵ M. Stanny, A. Rosner, Ł. Komorowski, dz. cyt.

⁴⁶ D. Zwęglińska-Galecka, *Studia nad strukturą...*, t. 5, s. 110.

⁴⁷ M. Halamska, Zwęglińska-Galecka D., *Nowa wiejska klasa średnia. Specyfika i zróżnicowanie*, „Studia Socjologiczne” 2023, nr 2 (249), s. 31–59.

5. Depezantyzacja i gentryfikacja wsi jako wskaźniki zmiany kulturowej

Procesy zmian struktury społecznej „wiejskiej Polski” wydają się być specyficzne zarówno w stosunku do krajów Europy Zachodniej, jak Środkowo-Wschodniej. Jednak „zaniechana kolektywizacja” odróżniającą Polskę od reszty tzw. demokracji ludowych sprawiła, że procesy zmian struktury społecznej są podobne do występujących w krajach Zachodu, choć daleko im do identyczności⁴⁸. W wiejskiej Polsce są one nie tylko opóźnione w stosunku do Zachodu, ale także występują równocześnie; chodzi tu przede wszystkim o – równolegle zachodzące – depezantyzację i gentryfikację wsi. Ich współwystępowanie w czasie sprawia wrażenie, że chłopci przemieniają się w klasę średnią. Taki wniosek byłby jednak niedopuszczalnym uproszczeniem, na co wskazuje wzrost różnych kategorii robotników (tab. 1–5, 7 i 8 grupa), co znajduje wyjaśnienie w procesach międzygeneracyjnej ruchliwości społecznej.

Na te dwa procesy warto zwrócić uwagę z innego powodu: ich współwystępowanie ukazuje mechanizm zmiany kulturowej na wsi, kiedy dochodzi do dekonstrukcji „dawnej” konfiguracji kulturowej⁴⁹, zbudowanej wokół rolnictwa i jego produkcyjnych funkcji, z centralną figurą ciężko pracującego i raczej niebogatego chłopca-rolnika i powstawaniu nowej konfiguracji, opartej na atrybutach nieagrarnej wiejskości, w której rolnicy przestają być dominującą liczebną grupą, pojawiają się w niej przedstawiciele klasy średniej ze swoim specyficznym stylem życia, kiedy wiejskość staje przedmiotem konsumpcji⁵⁰. „Tradycyjna socjologia wsi oparta była na założeniu o istnieniu specyficznej cechy wiejskości – szczególnego syndromu składającego się z relatywnie niskiego zagęszczenia populacji (czynnik demograficzny), dominacji rolnictwa jako podstawowej formy aktywności ekonomicznej (czynnik ekonomiczny) oraz szczególnego typu więzi społecznej, opartej na stosunkach osobistych i bezpośrednich (czynnik społeczno-kulturowy). Istotną zmianą jest jednak fakt, że w efekcie procesów modernizacji następuje koniec tak ujmowanego systemu życia wiejskiego”⁵¹. Ta nowa, powstająca konfiguracja

⁴⁸ M. Halamska, *Wieś polska 1918–2018...*, s. 35–37.

⁴⁹ Rozumiemy ją jako „zbiór różnorodnych elementów kulturowych skupionych wokół jednego obiektu, idei lub wartości”; P. Sztompka, *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Kraków 2004, s. 254.

⁵⁰ H. Podedworna, *Wieś jako przestrzeń konsumpcji i produkt rynkowy*, „Roczniki Socjologii Wsi” 2006, nr 26, s. 153–160.

⁵¹ K. Gorlach, *W obliczu zmiany. Wybrane strategie działania mieszkańców polskiej wsi*, Kraków 2005.

jednocześnie rzutuje na postrzeganie wsi, jej obraz w zbiorowej świadomości, różnorodne cechy, które ją opisują. Dokonujące się na skutek procesów depezentyzacji i gentryfikacji wsi zmiany – zarówno w całej wiejskiej Polsce, jak i w mniejszych jej strukturach przestrzennych – powodują przeobrażenia tych specyficznych, definicyjnych cech wiejskości (tab. 3). Zobaczmy to na przykładzie zbiorowości okołometropolitalnej i peryferyjnej.

Tabela 3. Specyficznie cechy wiejskości w zbiorowości okołometropolitarnej i peryferyjnej

Cecha	Zbiorowości okołometro- politalne N=50	Zbiorowości peryferyjne N=50	Wiejska Polska* N=314
Demograficzna: – gęstość zaludnienia (2021, os/km ²) – dynamika populacji 2011–2021	82 113	31 95	60 98
Ekonomiczna: struktura zatrudnienia według sektorów (2021, %): – sektor I – sektor II – sektor III	18,9 33,5 47,6	54,6 15,2 30,2	19,0 26,4 54,6
Spoleczna: – dynamika wyższego wykształcenia 2011–2021 – praca w miejscu zamieszkania (2015) – grono znajomych (średnia, 2015) – członkostwo w NGO (2015)	152 36,6 6,7 17,9	159 49,8 6,4 14,8	144 42,5 6,6 15,3

Legenda: * w przypadku cechy demograficznej dane w BDL GUS dostępne są dla całego kraju, nie dla „wiejskiej Polski”.

Źródło: oprac. własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS: P2425 – Gęstość zaludnienia oraz wskaźniki (<https://bdl.stat.gov.pl/bdl/dane/podgrup/tablica>), P3007 – Osoby fizyczne prowadzące działalność gospodarczą według sekcji PKD 2007 (<https://bdl.stat.gov.pl/bdl/dane/podgrup/tablica>), P3310, Ludność w wieku 13 lat i więcej według poziomu wykształcenia i miejsca zamieszkania (<https://bdl.stat.gov.pl/bdl/dane/podgrup/tablica>), P4313, Ludność w wieku 13 lat i więcej według poziomu wykształcenia i miejsca zamieszkania (<https://bdl.stat.gov.pl/bdl/dane/podgrup/tablica>) oraz danych projektu Diagnoza Społeczna 2015.

Cechy pierwsza (demograficzna) i druga (ekonomiczna) są znacząco odmienne w dwóch wyróżnionych typach zbiorowości wiejskich. Jeśli idzie o cechy demograficzne, to gęstość zaludnienia jest tylko pierwszym wskaźnikiem różnic. Ważna wydaje się także dynamika demograficzna: liczebność populacji rośnie w ośrodkach okołometropolitalnych i maleje w peryferyjnych.

Cechy ekonomiczne to przede wszystkim różnica w rodzajach wiejskiej gospodarki, czego wskaźnikiem jest sektorowa struktura zatrudnienia. W zbiorowościach okołometropolitalnych struktura zatrudnienia z wysokim udziałem sektora usług sytuuje te zbiorowości w społeczeństwie

postindustrialnym. Wskazuje to na powstawanie nowego typu wiejskości, z nieobecną lub zmarginalizowaną agrarnością, z nową strategią ekonomiczną polegającą na oparciu ekonomiki wsi na różnorodnych, pozarolniczych funkcjach gospodarowania. W peryferyjnych sektorowa proporcja zatrudnienia (wysoki odsetek pracujących w rolnictwie i stosunkowo niewielki w sektorze trzecim) wskazuje na cechy charakterystyczne jakiejś hybrydy społeczeństwa przemysłowego.

Trzecia grupa wskaźników dotyczy cech społecznych: dynamiki wzrostu kapitału ludzkiego i kompetencji kulturowych (wyższe wykształcenie), wskaźników ilustrujących przemianę więzi społecznej oraz roli wiejskiej klasy średniej w społecznościach lokalnych. W obydwu typach zbiorowości następuje w dość wyrównanym rytmie wzrost kapitału ludzkiego i kompetencji kulturowych. Kolejny wskaźnik ilustrujący lokalizację miejsca pracy silniej różnicuje zbiorowości. Pierwsza z nich funkcjonuje w ramach szerszych społeczności, co stymuluje kapitał pomostowy (tj. umiejętności współpracy w grupach, z którymi nie wiążą bezpośrednie kontakty), tzw. słabych więzi⁵², choć osłabia kapitał wiążący, będący podstawą swojskości. Środowisko pracy bezpośrednio wpływa zarówno na aktywność życiową, jak i zawodową człowieka. Specyficzne środowisko pracy – zlokalizowane w pobliżu metropolii – ma inną dynamikę i charakter: jest środowiskiem konkurencyjnym i wymagającym szybkiej reakcji na zmiany, jest ono także oddzielone od środowiska życia codziennego. Dalej więzi – towarzyskość – zilustrowane liczebnością grona przyjaciół, wskazują na niewielkie różnice między zbiorowościami. Można to tłumaczyć dwojako: albo genealogią wiejskiej klasy średniej (której przedstawiciele należą do niej najczęściej dopiero w pierwszym pokoleniu, a więc funkcjonują w większości według ludowego habitusu), albo też wskazując na jej potencjalne trudności w konstruowaniu relacji z otoczeniem społecznym, co przejawia się w kontaktach niezbyt bliskich i pośrednich⁵³. Niewielkie różnice istnieją w przypadku wskaźników obrazujących udział w życiu społecznym, choć same wskaźniki mogą odnosić się do innych faktów. W przypadku członkostwa w organizacjach trzeciego sektora mogą to być organizacje o odmiennym profilu (fundacje vs. tradycyjne organizacje wiejskie i/lub rolnicze).

Z jednej strony te niewielkie odmienności między dwiema zbiorowościami mogą wskazywać w zbiorowościach okołometropolitalnych

⁵² M. Granovetter, *The Strength of Weak Ties*, „American Journal of Sociology” 6, 1973, nr 78, s. 1360–1380.

⁵³ D. Porczyński, *Krąg społeczny. Od klasycznej metafory do współczesnych ujęć analitycznych*, „Przegląd Humanistyczny” 2017, nr 3, s. 93–106.

na słabe zakorzenienie mieszkańców w lokalnym środowisku lub na ich niskie zaangażowanie w sprawy lokalnej społeczności. Bohdan Jałowiecki – w studium przypadku powiatu wrocławskiego – wskazywał, że pod wpływem urbanizacji zanikają społeczności lokalne, w miejscach których pojawiają się zbiorowości terytorialne⁵⁴. Są one zróżnicowane, cechuje je specyficzny charakter więzi, co powoduje, że stają się one „strefą rozrzedzonych kontaktów społecznych”. Więzy w takich – często okołometropolitalnych – społecznościach charakterystyczne są dla post-industrialnego społeczeństwa⁵⁵.

Z drugiej jednak strony obserwować można rosnące zaangażowanie wiejskiej klasy średniej w lokalne struktury władzy oraz kurczenie się w nich udziału rolników (tab. 4). Analizowana struktura społeczno-zawodowa tej grupy w lokalnych społecznościach pośrednio wskazuje na dalece zaawansowany proces gentryfikacji. W okresie 2000–2022 w wiejskiej Polsce za trzon lokalnych organów stanowiących odpowiadała klasa średnia – jej udział sięgał ok. 50%. Widoczne jest odwrócenie struktury udziałów robotników i rolników w radach gmin. Na początku tego stulecia nieco ponad jedną trzecią stanowili rolnicy, a pozostałą część robotnicy, po 20 latach jeden na trzech radnych to przedstawiciel robotników, co piąty to rolnik.

Tabela 4. Struktura społeczno-zawodowa radnych w 2000 i 2022 r.

	Zbiorowość okołometropolitalna N=50			Zbiorowość peryferyjna N=50			Polska N=314		
	2000 %	2022 %	Dyna- mika 2000=100	2000 %	2022 %	Dyna- mika 2000=100	2000 %	2022 %	Dyna- mika 2000=100
Klasa średnia (grupy 1–4)	58,6	63,5	108,4	46,8	47,3	101,1	47,5	51,4	108,2
Rolnicy (grupa 6)	21,9	12,6	57,5	35,8	28,2	78,8	27,2	21,1	77,6
Robotnicy (grupy 5, 7, 8, 9)	19,6	23,9	122,3	17,4	24,5	140,5	19,4	24,9	128,7

Źródło: oprac. własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS: P1314 – Radni gminy według grup zawodów (<https://bdl.stat.gov.pl/bdl/dane/podgrup/tablica>).

⁵⁴ B. Jałowiecki, *Niektóre problemy odrębności struktury przestrzenno-społecznej osiedli PGR na przykładzie powiatu wrocławskiego*, „Roczniki Socjologii Wsi” 1966, nr 5, s. 122–128.

⁵⁵ M. Granovetter, dz. cyt.

Podobny proces – gentryfikacji lokalnej władzy – obserwujemy w obydwu społecznościach, choć nasycenie organów stanowiących przedstawicielami klasy średniej jest silniejsze w zbiorowościach bardziej zgentryfikowanych: tam dwie trzecie radnych należy do klasy średniej. Skład rad uzupełniony jest przez radnych-robotników z niewielkim i malejącym udziałem radnych-rolników. Podobne tendencje, choć z inną dynamiką, obserwuje się w zbiorowościach peryferyjnych. Także i tu w lokalnych strukturach władzy klasa średnia zdaje się dominować. Tym jednak, co zasługuje tu na szczególną uwagę jest blisko dwukrotny wzrost udziału radnych-robotników. Aktywność polityczna przedstawicieli poszczególnych segmentów struktury społecznej potwierdza opisywane wcześniej zmiany dokonujące się w wiejskiej Polsce. Wskazuje na nachodzące na siebie – w lokalnych strukturach rządzenia – procesy gentryfikacji (odpowiadający za wysoki udział klasy średniej), proletaryzacji (świadczący o rosnącym odsetku robotników w strukturach lokalnych władz) i dezagraryzacji (odpowiadający za malejące zaangażowanie rolników w sprawy lokalne, mierzone korzystaniem z biernego prawa wyborczego). Można zatem zaryzykować hipotezę, że zmiana struktury społecznej zaowocowała zmianą polityczną, lecz nie wiemy na razie, jak z rosnącym udziałem klasy średniej zwiększa się jej rola w kontrolowaniu procesów zmian na wsi, zwłaszcza zmiany kulturowej. Na to bez wątpienia będą miały jej kulturowe charakterystyki, jej kapitał kulturowy. Ten jednak, jak pokazują analizy⁵⁶, ma znaczne deficyty, większe niż w przypadku miejskiej klasy średniej i rosną one wraz z odległością od ośrodków metropolitarnych. Zapowiada to powolną dynamikę i zmienny rytm zmiany kulturowej, gdyż chłopskość, czy szerzej – ludowość, ciągle trwa w habitusach klasy średniej, jej ludowej genealogii.

6. Zamiast podsumowania

Celem tego tekstu było ukazanie specyfiki i zróżnicowania struktury społecznej wiejskiej Polski w latach po 1989 r. Nastąpiły wtedy spektakularne przemiany struktury społecznej – od tej, w której najliczniejszym segmentem byli rolnicy, do tej, w której z udział rolników jest niższy od odsetka klasy średniej⁵⁷. Za zmiany te odpowiadają trzy procesy: depezentyzacja, proletaryzacja oraz gentryfikacja wsi. Dwoma o największej dynamice są depezentyzacja i gentryfikacja wsi, powodujące

⁵⁶ M. Halamska, Zwęglińska-Gałecka D., *Nowa wiejska klasa średnia...*, s. 35–40.

⁵⁷ M. Halamska, M. Stanny, dz. cyt., s. 578–601.

rekonfigurację jej struktury społecznej. Mają bardzo różną przestrzenną dynamikę: są silniejsze w zbiorowościach okołometropolitalnych, gdzie obserwuje się nasycanie struktury społecznej segmentem klasy średniej, przy niewielkim udziale rolników oraz wyraźnie słabsze w zbiorowościach peryferyjnych, w których udział rolników i robotników sięga trzech czwartych populacji, a udział klasy średniej nie przekracza jednej piątej.

Strukturę społeczną można za Piotrem Sztompką traktować jako szkielet, „na którym opiera się społeczeństwo i procesy w nim zachodzące, gdy więc ona się zmienia, wszystko inne najczęściej również”⁵⁸. Przemiany wiejskiej struktury społecznej, powiązane ze zmianami struktury wiejskiej gospodarki, stanowią bazę, na której powstaje nowa wiejskość. Ponieważ baza ekonomiczna i społeczna jest zróżnicowana trzeba przyjąć, że także nowa wiejskość nie będzie jednorodna, a zróżnicowana⁵⁹, bardziej lub mniej zdeagrariyzowana. Już teraz zbiorowości okołometropolitalne nie mają klasycznych cech wiejskich: są gęsto zaludnione, lokalna gospodarka opiera się na sektorze usług, a życie zawodowe wielu mieszkańców zorientowane jest na karierę w pobliskim mieście. Ale dla socjologów wiejskość jest także społecznym wyobrażeniem, reprezentacją. Tworzy się ona w trakcie wielowątkowego i zróżnicowanego społecznego dyskursu, odwołującego się także do przeszłości, w czasie którego eksponowane są jej cechy negatywne albo pozytywne. Tu znacząca rola przypada działającym aktorom społecznym, postrzegającym ją przez pryzmat swoich zamierzeń. Zmianom w „materii wiejskości” – gospodarce, infrastrukturze, strukturze zawodowej – towarzyszą nowe narracje o wsi, eksponujące przede wszystkim jej zalety – rzeczywiste lub wyobrażone.

Jeszcze kilkanaście lat temu wiejskość kojarzona była przede wszystkim z cechami negatywnymi: ciężką pracą w rolnictwie, brakiem wielu udogodnień cywilizacyjnych, ubóstwem, słabym wykształceniem mieszkańców, konserwatyzmem i zacofaniem. Ze zmianami, które przyszedł na wieś, jej postrzeganie się zmieniło. W opinii mieszkańców wsi⁶⁰ zmiany przyniosła pozytywnie oceniana modernizacja, która zmniejszyła cywilizacyjny dystans do miasta. Dezagrariyzacja, wypychająca siłę roboczą z rolnictwa do pracy w innych sektorach, spowodowała zarazem poprawę ich sytuacji finansowej, co zaowocowało wzrostem jakości życia. Mieszkańcy wsi stopniowo przejmują elementy miejskiego stylu życia. Jego

⁵⁸ P. Sztompka, *Teorie zmian społecznych...*, s. 22.

⁵⁹ W brytyjskim piśmiennictwie wyróżniane są cztery idealne typy wsi angielskiej: wieś zachowująca, kontestowana, paternalistyczna i klientelistyczna; T. Marsden, J. Murdoch, P. Lowe, R. Munton, A. Flynn, *Constructing the Countryside*, London 1993.

⁶⁰ *Wieś – życie we wspólnocie. Barometr polskiej wsi*, „CBOS Focus” 2024, nr 1, https://www.cbos.pl/PL/publikacje/fokusy_tekst.php?nr=1/2024 (2 IX 2025).

wzory upowszechniają mass media, miejskie środowisko pracy, klasa średnia przenosząca się na wieś. „Napływ ludności miejskiej na wieś nie zawsze przebiega w sposób bezproblemowy. Zdarza się, że przy tej okazji pojawia się nieufność lub nieporozumienia wynikające z nadmiernej intensywności procesu migracyjnego. Nowi mieszkańcy nie zawsze są gotowi podporządkować się wymogom i ograniczeniom trybu życia na wsi. Na tym tle pojawia się niekiedy zarzut, że chcą oni narzucić rdzennym mieszkańcom wsi swój światopogląd i styl życia”⁶¹. Zmiana kulturowa jest zmianą powolną i w tym przypadku przebiega raczej według wielogeneracyjnego scenariusza „nasylenia kulturowego”⁶², choć w czasie przyjmowania wzorów często dochodzi do ich deformacji, rzadziej – ich twórczej adaptacji.

Bibliografia

- Bryant C.R., Russwurm L.H., McLellan A.G., *The City's Countryside. Land and Its Management in the Rural-Urban Fringe*, London–New York 1982.
- Burawoy M., *The Extended Case Method*, „Sociological Theory” 1998, nr 16 (1), s. 4–32.
- Cloke P., *Conceptualizing Rurality*, w: *The Handbook of Rural Studies*, red. P. Cloke, T. Marsden, P. Mooney, London–Delhi 2006, s. 18–28.
- Darling E., *The City in the Country. Wilderness Gentrification and the Rent Gap*, „Environment and Planning A: Economy and Space” 2005, nr 37, s. 1015–1032.
- Domański H., *Polska klasa średnia*, Toruń 2002.
- Domański H., *Struktura społeczna. Wykłady z socjologii*, cz. 1, Warszawa 2004.
- Gilejko L., *Klasy i warstwy we współczesnym społeczeństwie polskim*, w: *Polacy równi i równiejsi*, red. M. Jarosz, Warszawa 2010, s. 17–44.
- Gonda-Soroczyńska E., *Czy to jeszcze wieś?*, „Polskie Krajobrazy Wiejskie Dawne i Współczesne. Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego” 2009, nr 12, s. 178–190.
- Gorlach K., *On Repressive Tolerance. State and Peasant Farm in Poland*, „Sociologia Ruralis” 1, 1989, nr 29, s. 23–33.
- Gorlach K., *W obliczu zmiany. Wybrane strategie działania mieszkańców polskiej wsi*, Kraków 2005.
- Gorlach K., Drag Z., Seręga Z., *Młode pokolenie wsi III Rzeczypospolitej. Aspiracje życiowe w przeddzień integracji z Unią Europejską*, Warszawa 2003.

⁶¹ Tamże, s. 4.

⁶² Ulf Hannerz (tenże, *Notes on the Global Ecumene*, „Public Culture” 1, 1989, nr 2, s. 66–75) kreśli cztery scenariusze kulturowe: homogenizacji, nasylenia kulturowego, deformacji kulturowej oraz amalgamacji kulturowej.

- Góra W., *Refleksje nad historią Polski Ludowej*, Lublin 1979.
- Granovetter M., *The Strength of Weak Ties*, „American Journal of Sociology” 6, 1973, nr 78, s. 1360–1380.
- Guimond L., Simard M., *Gentrification and Neo-Rural Population in the Quebec Countryside. Representations of Various Actors*, „Journal of Rural Studies” 2010, nr 26, s. 449–469.
- Halamska M., *Polski koniec chłopów*, w: *Uwarunkowania i kierunki przemian społeczno-gospodarczych na obszarach wiejskich*, red. A. Rosner, Warszawa 2005, s. 107–132.
- Halamska M., *Studia nad strukturą społeczną wsi*, t. 3: *Świadomościowe korelaty struktury społecznej*, Warszawa 2019.
- Halamska M., *Wieś polska 1918–2018. W poszukiwaniu źródeł teraźniejszości*, Warszawa 2020.
- Halamska M., *Zmiany struktury społecznej wsi 2004–2024*, w: *Polska wieś i polskie rolnictwo. 20 lat w Unii Europejskiej*, red. G. Gorzelak, P. Chmieleński, Warszawa 2024, s. 303–316.
- Halamska M., Stanny M., *Temporal and Spatial Diversification of Rural Social Structure. The Case of Poland*, „Sociologia Ruralis” 3, 2021, nr 61, s. 578–601.
- Halamska M., Zwęglińska-Gałecka D., *Nowa wiejska klasa średnia. Specyfika i zróżnicowanie*, „Studia Socjologiczne” 2023, nr 2 (249), s. 31–59.
- Halamska M., Zwęglińska-Gałecka D., *Od wsi chłopskiej do robotniczej*, w: *Ciągłość i zmiana. Sto lat rozwoju polskiej wsi*, t. 1, red. M. Halamska, M. Stanny, J. Wilkin, Warszawa 2019, s. 203–246.
- Hannerz U., *Notes on the Global Ecumene*, „Public Culture” 1, 1989, nr 2, s. 66–75.
- Hasiński W., *Rolnictwo indywidualne na Dolnym Śląsku w okresie transformacji systemowej*, Wrocław 1999.
- Hoggart K., *The Middle Classes in Rural England 1971–1991*, „Journal of Rural Studies” 1997, nr 3, s. 253–273.
- Jałowiecki B., *Niektóre problemy odrębności struktury przestrzenno-społecznej osiedli PGR na przykładzie powiatu wrocławskiego*, „Roczniki Socjologii Wsi” 1966, nr 5, s. 122–128.
- Kajdanek K., *Suburbanizacja w Polsce – pejzaż społeczno-przestrzenny*, „Przegląd Socjologiczny” 2011, nr 6, s. 303–320.
- Kochanowicz J., *The Polish Economy and the Evolution of Dependency*, w: *The Origins of Backwardness in Eastern Europe. Economics and Politics from Middle Ages until the Early Twentieth Century*, red. D. Chirot, Berkeley 1989, s. 92–130.
- Krajewski M., *Wprowadzenie*, w: *Człowiek w społeczeństwie*, t. 33: *Sila słabych więzi*, red. M. Krajewski, Poznań 2012, s. 7–8.
- Machałek M., *Przemiany polskiej wsi w latach 1918–1989*, „Klio. Czasopismo Poświęcone Dziejom Polski i Powszechnym” 2013, nr 26, s. 55–80.
- Marini M., Mooney P., *Rural Economies*, w: *Handbook of Rural Studies*, red. P. Cloke, T. Marsden, P. Mooney, London–Delhi 2006, s. 91–103.

- Marsden T., Murdoch J., Lowe P., Munton R., Flynn A., *Constructing the Countryside*, London 1993.
- Nelson B.P., Pistre P., Dellier J., Richard F., *Towards a Cross-National Database of Rural Gentrification Indicators*, 2008, http://www.i-rgent.com/wp-content/uploads/sites/17/2015/05/AAG2015_nelson.pdf.
- Phillips M., *Gentrification Rural*, „International Encyclopedia of Human Geography” 2009, nr 5, s. 369–375.
- Podedworna H., *Stare i nowe klasy w strukturze społecznej polskiej wsi*, w: *Studia nad zmianami w strukturze społeczeństwa polskiego (lata 90.)*, red. L. Gilejko, Warszawa 2001, s. 171–198.
- Podedworna H., *Wies jako przestrzeń konsumpcji i produkt rynkowy*, „Roczniki Socjologii Wsi” 2006, nr 26, s. 153–160.
- Porczyński D., *Krag społeczny. Od klasycznej metafory do współczesnych ujęć analitycznych*, „Przegląd Humanistyczny” 2017, nr 3, s. 93–106.
- Servolin C., *L'agriculture moderne*, Paris 1989.
- Stanny M., Rosner A., Komorowski Ł., *Monitoring rozwoju obszarów wiejskich. Etap III. Struktury społeczno-gospodarcze, ich przestrzenne zróżnicowanie i dynamika*, Warszawa 2018.
- Swain N., *Agricultural Restitution and Co-operative Transformation in the Czech Republic, Hungary and Slovakia*, „Europe-Asia Studies” 51, 1999, nr 7, s. 1199–1219.
- Sztompka P., *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Kraków 2004.
- Sztompka P., *Teorie zmian społecznych a doświadczenia polskiej transformacji*, „Studia Socjologiczne” 1994, nr 1 (132), s. 9–17.
- Wies – życie we wspólnocie. *Barometr polskiej wsi*, „CBOS Focus” 2024, nr 1, https://www.cbos.pl/PL/publikacje/fokusy_tekst.php?nr=1/2024 (2 IX 2025).
- Wójcik M., *Gentryfikacja wsi – jak daleko od miasta?*, Łódź 2013, http://dspace.uni.lodz.pl/xmlui/bitstream/handle/11089/4465/gentryfikacja_wer_pierw.pdf?sequence=1&isAllowed=y.
- Wójcik M., *Spoleczna geografia wsi*, „Czasopismo Geograficzne” 2009, nr 80 (1–2), s. 42–62.
- Wu W., Wang J., *Gentrification Effects of Chinese Urban Village Renewals*, „Urban Studies Journal” 2017, nr 54 (1), s. 214–229.
- Zwęglińska D., *Gentryfikacja wsi. Studium procesu zmian w gminie Prażmów w województwie mazowieckim*, Warszawa 2016, mps pracy magisterskiej.
- Zwęglińska-Gałęcka D., *Gentryfikacja wsi i jej zasięg*, „Wies i Rolnictwo” 2019, nr 2, s. 57–87.
- Zwęglińska-Gałęcka D., *Gentryfikacja wsi. Próba określenia przestrzennego zasięgu zjawiska*, „Studia Regionalne i Lokalne” 2020, nr 3 (81), s. 115–145.
- Zwęglińska-Gałęcka D., *Rural Gentrification in Central and Eastern Europe*, „Polish Sociological Review” 2021, nr 4 (216), s. 533–551.
- Zwęglińska-Gałęcka D., *Studia nad strukturą społeczną wiejskiej Polski*, t. 5: *Gentryfikacja wsi w Polsce: znaczenie i skutki procesu*, Warszawa 2024.

Maria Halamska, Dominika Zwęglińska-Galecka

Depeasantisation vs Gentrification: Changes in the Social Structure
of Rural Poland after 1989

(Summary)

The article aims to present the specificity and diversity of the social structure of rural Poland between 1992 and 2020. The basis for understanding the processes of social structure change lies in earlier years, as until the end of the 1980s, Poland had an anachronistic socio-professional structure associated with the departure from collectivisation. Farmers, owners of agricultural holdings, constituted almost a quarter of Poland's population; they dominated rural areas, comprising about half of their inhabitants. The post-communist transformation initiated significant changes in this structure: the share of farmers in the structure decreased from 46.4% to 27.4% (depeasantisation), workers increased from 41.1% to 50.2% (proletarianisation), and the middle class increased from 12.5% to 22.4% (rural gentrification). Depeasantisation and rural gentrification attract attention with their dynamics. They are responsible not only for the new arrangement of the social structure but also for the shaping of a new socio-cultural and economic quality towards traditional rural structures, mainly shaped in the agricultural production model with all its social consequences. This new quality, in some dimensions, is visible when comparing two distinguished types of communities. In peri-metropolitan areas, the processes of depeasantisation and rural gentrification are advanced, as evidenced by the atypical composition of the social structure for rural Poland. These communities are densely populated, the local economy is based on the service sector, and they are filled with people whose professional lives are oriented towards a career in nearby cities. This indicates the disappearance of the previous "rural syndrome". It is still noticeable in peripheral communities. These typically rural communities are characterised by low population density, dominance of agriculture, and for many members of these communities, convergence of workplace and residence.

Maria Halamska – socjolog, profesor w Instytucie Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk, kieruje Zakładem Socjologii Wsi. Zainteresowania badawcze: socjologia wsi, struktura społeczna, rozwój lokalny, rozwój wiejski. Autorka m.in. książki *Wieś polska 1918–2018. W poszukiwaniu źródeł teraźniejszości*, Warszawa 2020.

Maria Halamska – sociologist, professor at the Institute of Rural and Agricultural Development of the Polish Academy of Sciences, head of the Department of Rural Sociology. Research interests: rural sociology, social structure,

local development, rural development. Author of, among others, the book *Wieś polska 1918–2018. W poszukiwaniu źródeł teraźniejszości* [The Polish countryside 1918–2018. In search of the sources of the present day] (Warsaw, 2020).

E-mail: m.halamska@uw.edu.pl

Dominika Zwęglińska-Gałecka – socjolog, dr, adiunkt w Instytucie Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk. Zainteresowania badawcze: proces gentryfikacji wsi, struktura społeczna, kształtowanie się klasy średniej w Polsce i cechy charakteryzujące ten segment struktury społecznej.

Dominika Zwęglińska-Gałecka – sociologist, PhD, assistant professor at the Institute of Rural and Agricultural Development of the Polish Academy of Sciences. Research interests: the process of rural gentrification, social structure, the formation of the middle class in Poland, and characteristics of this segment of the social structure.

E-mail: dzweglinska@irwirpan.waw.pl